

прегледати доста материјала појединих истакнутих представника интелигенције, као документа и изворе првог реда. Међутим, приликом истраживања у домаћим и страним архивама за одређена питања, важно је да се главни предмет истраживања не изгуби у детаљима. Због тога се морају користити извори другог реда: цјелокупна штампа и периодика у Црној Гори, дневници, мемоари, полумемоари, монографије, стенографске биљешке и други материјал. Посебно треба прикупити сјећања једног дијела црногорске интелигенције, односно њених најистакнутијих представника. Што се тиче литературе, посао је још тежи, јер треба користити разноврсну литературу: литературу о политичким странкама, радове о идејним струјањима, монографије о појединим личностима и установама, као и сва дјела из области књижевности, умјетности, филозофије и других наука у назначеном периоду.

При томе треба користити квантитативне и друге методе, које могу помоћи да се обухвате све битне компоненте друштвеног развоја у међуратном периоду и улога интелигенције у том раздобљу.

Из свега реченог произлази да се овим проблемом може успјешно овладати методологијом која не би била чисто историографска, него интердисциплинарна. У томе јесте и тешкоћа и велико богатство ове теме.

ДИСКУСИЈА:

Чедо Вуковић

Док сам читао рад др Војиновића наметала ми се мисао о потреби ширег освјетљавања карактера и улоге интелигенције у Црној Гори. Наиме, рекао бих да период између два свјетска рата ваља посматрати само као дионицу у историјском развоју интелигенције, тог особеног друштвеног слоја на тлу Црне Горе. Тада, између два рата, наша интелигенција носи у себи — да тако кажем — наслаге минулих вјекова, уз нова надграђивања и, уједно, уз антиципирање онога што ће услиједити у револуцији и све до наших дана.

Био бих слободан, стога, да предложим да пружимо подршку идеји о истраживањима у оквиру шире засноване студије, и то временски, тематски и просторно; *временски* — имати у виду историјске и друштвене токове и мијене од старине па према отварању епохе социјалистичког самоуправљања; *просторно* — кретати се на позорници која омогућава компаративно изучавање и оцјењивање онога што се одиграло у Црној Гори и у другим нашим и страним земљама; *тематски* — обухватати што комплетније многе чиниоце и појаве карактеристичне за ход интелигенције на тлу данашње Црне Горе.

Такав приступ омогућио би да временска дионица — између два велика рата — не буде посматрана издвојено, већ као беочуг у ланцу збивања и промјена, и то у свјетлу дуготрајних и разносмјерних утицаја и међуутицаја разних култура и цивилизација, са Истока и Запада, с подручја Медитерана; уз то, наш црногорски простор сагледавати као ратно логориште и прибјежиште, као провјерено чвориште и раскрсницу, као караванско-трговачко успутиште, као поморску луку к даљинама и из даљина, као поприште за интересе страних сила и домаћих феудалних и буржоаских претензија, као позорницу прастарих култура и њихових споменика итд. итд. Тако, прије свега и уза све то, видјети Црну Гору као земљу на којој човјек ствара и брани свој лик пред временом и невременом.

Полазећи од тога, од тих ширих тематских оквира, назначио бих — у најгрубљим цртама — само неколико питања, која би, чини ми се, могла бити предмет истраживања и обраде.

Анализирајући формирање свијести епохама — било би занимљиво откривати шта је извирало или дотрајало из старих словенских постојбина, а шта је било усвајано и у каквом виду из струјања са стране, било истовремених, било оних од старине (рецимо, у периоду класицизма и неокласицизма, утицаји античког — грчког и римског — наслеђа на поимање етике и хероике у нас и сл.).

Ако бисмо се, дакле, посветили праћењу токова мисли и стваралаштва — наравно, у вези са општим историјским и особито социјалним превирањима и мијенама — онда бисмо се морали освртати и на међувезе са струјањима у Европи и на подручју Медитерана и Истока (на пријер, особени одблесци на нашем тлу епоха хуманизма и ренесансе, барока, класицизма, романтизма, реализма, као и различитих филозофских система, научних теорија итд.). Осврнемо ли се — настављајући праћење тих токова — на период између два свјетска рата и на књижевност посебно, ваљало би изучавати њене изворне особености, али и њено мјесто у ширем контексту простора и времена. Рекао бих, прије свега, да ми се чини неодрживим сам назив „социјална литература“ (тима се карактер, богатство и значај ове књижевности своди само на њену социјално-идеолошку усмјереност, а тада је, заправо, на црногорском тлу настајала модерна, нова литература која ће се развијати до наших дана). Потом, вријеме, приближно узев, кад су у нас почињали да пишу браћа Лопчићи, Зоговић, Боновић, Бањевић, Лалић, Ратковић, Кукаљ, Костић и други, сличан књижевни талас — над сложеним националним и класним престојавањима и сударима и поратном биједом — оглашава се у другим нашим литературарама (Цанкар, Рацин, Крлежа, Кикић, Васиљев и др.), да и не говоримо о страним земљама (Горки, Вапцаров, Силоне, Чапек, Атила и др.). На овом примјеру можемо видјети како драматични историјски

потреси и социјална превирања на широком простору рађају сличне књижевне и уопште умјетничке покрете. То, чини ми се, није без значаја за размишљање у вези са темом о којој данас говоримо.

Указао бих и на један од особених нагласака традиције у црногорској књижевности — наиме, на њен критички однос према тамнинама у животу својег народа. Та се традиција, у изразито снажном исказу, заснива посланицама Петра I (он, рецимо, поручује својим поданицима: „Ви чините оно што знате, но не знате што чините“); критике има и у народним изрекама, пословицама, анегдотама итд.; она се — ако имамо пред очима књижевност и друге видове ауторског и народног стваралаштва између два свјетска рата — јавља и као снимани глас народне самокритике и критике стања у држави СХС, критике која садржи и нове елементе и смјерове (класну и класно-националну димензију, на примјер).

Ваљало би узети у обзир и црногорску племенску традицију — коријене племенског и братственог у свијести учених људи и стваралаца, а потом и њихов узвратни утицај на обичаје, свијест и ширење видокруга својих саплеменика. Све би се то могло упоређивати са стањем у приморју, гдје, у непосредној близини, постоји доста сложен етнички, племенски и конфесионални мозаик и нешто јачи инострани утицаји.

Неопходно би било, у току даљих истраживања, имати у виду чињеницу да је црногорска интелигенција настајала — што се језика тиче — на сеоској, староцрногорској језичкој основи; стога је интелигенција, на једној страни, остављала за собом добар дио богате лексике везане за живот на селу, а уједно, на другој страни, усвајала нове ријечи за стручне и апстрактне појмове (сјетимо се, рецимо, Његошевих русизама); ту је све масовније школско образовање и започињање живота у градовима; у међуратном периоду јављају се, уз остало, скраћенице којих раније готово није било (скраћенице које потичу из политичког и партијског живота), затим езоповски начин јавног изражавања у вријеме диктатуре, псеудоними илегалца итд.

У новије вријеме био је веома изражен „одлив“ економске и интелектуалне емиграције из Црне Горе — било би потребно анализирати и упоређивати ова два упоредна тока иселавања из Црне Горе (услови, побуне, последице итд.). Исто тако, било би од интереса, за науку, освијетлити улогу такозваних „извањаца“ у самој Црној Гори (они су долазили на Цетиње, на позив црногорских владара, највише у другој половини 19. вијека); ваља се бавити темељитијим истраживањем њиховог утицаја на развитак и садржину образовања, штампе и културе уопште, као и њиховог дјеловања на свијест образованих људи у Црној Гори и на ову фазу кретања националне свијести Црногораца.

Надам се да ће, последице овог нашег разговора, бити неопходно да се размисли о потреби сагледавања ширих временских

и просторних оквира теме која је данас пред нама; тако би могао бити заснован пројекат који би изискивао дугорочан научноистраживачки рад.

Јанко Боновић

Прије свега, интелигенција, интегрално гледано, није друштвена класа, већ припада свима класама, тако да се не може говорити о каквим њеним заједничким интересима. Она је стаклени и прозачни дио друштвених, класних композиција, које вуку терете, али имају и луксузне купее првог разреда. Распоређена је, мање или више, по свим класама и може се сматрати једним посебним слојем, готово да кажем главом, која управља свим осталим удовима у човјековом друштвеном организму. Не само зато што су се ту нашли најталентованији људи, него што се друштво као цјелина постарало, преко школа и свог васпитног система, да обради од малена тај интелектуални слој, способан за апстрактно мишљење у смислу духовног и културног дјеловања. Другим ријечима, створило је интелектуалне стручњаке који имају највише услова да се баве идеологијом, науком, умјетношћу, филозофијом, спекулацијом. Интелигенција свих врста, па и напредна, издигла се временом својим образовањем изнад плуга, чекића и трговине, и постигла да зарађује хљеб преко мислених појмова и категорија, културом, умјетношћу и политиком.

Интелигенцију, наравно, не сачињавају само они који похађају и завравају школе, него има и самообразованих, и од природе талентованих, које су искуство животно и читање књига дошколовали незванично да буду предводници у друштву и вођи народни. То је она снажна мањина коју наносе матице живота — мањина која се историјски осјетила у многим преломним, историјским догађајима и епохама. Ових самониклих и неуморних људи широких видика и значаја има у сваком народу, мање или више, и они долазе као његов самоток, као код нас, на примјер, Јосип Броз Тито.

Када истражујемо коријене и улогу наше интелигенције у Црној Гори, посебно напредне интелигенције, која је била најбројнија, може се рећи одмах да је она одиграла огромну улогу у обучавању и подизању свијести народних маса, у смислу револуционарних, марксистички усмјерених погледа на свијет. Чак толико велику да се она издваја ту као један полуслој чак, кад већ није и не може бити посебна класа. С обзиром на чињеницу да се она најчешће школовала изван родног краја, због помањкања високих школа и због ниског стандарда живота, супротности између ње и базе одакле је поникла биле су велике. Све је то могло да утиче на однос према њој, не само из сентименталних разлога — „наша дјеца су се научила и прими-

ла културу“ — него да их више цијене и везују се за њих. Јер, у колико су земље економски и културно уздигнутије, као на примјер на Западу, у толико су те социјалне претпоставке и разлике блаже, по оној народној да се „уже кида тамо гдје је најтање“ Понекад изгледа да та наша интелигенција егзистира као цјелина, иако је у ствари покретач и организатор друштвених промјена, оријентишући се према пулсу и диктату маса, дубоко жељних промјена. Мада оне нијесу још биле културно развијене, нити су посједовале какву израћену класну свијест, испољавале су елементарно своје жеље, тежње, глад за хљебом и културом, што су наши напредни интелектуалци видовитошћу својих научних сазнања прочитали и без текстова, да би повели друштво напријед, на нужне историјске путеве. Тако су се смјењивале епохе од класичне борбе против Турака до борбе против свих завојевача и нарочито до класне борбе против својих, што је раније, на тој основи, било незамисливо.

Откуда толико напредне и уопште интелигенције у Црној Гори да је она у несразмјери са друштвеним потенцијалом и постојећим институцијама? С обзиром да није било индустрије, техничких школа, развијеног привредног живота, школа је сматрана као уносна привредна грана и у њу су слали црногорски сељаци своју дјецу, патећи се по свијету у борби за насушни хљеб, да би њу извели на пут и обезбиједили јој бољи живот него себи. Свако је тежио да му дијете нешто научи, да постане учитељ, наставник, војни старјешина, какав службеник итд. Тога је увијек било више него у другим нашим срединама гдје је привредни живот развијенији и гдје се боље и културније живјело. Какав парадокс!

Код нас у Црној Гори, у прошлом рату и револуцији, учествовали су масовно интелектуалци, било да су били за револуцију или противу ње. У почетку многи су хрлили у устанак против окупатора, да не закасне, да се нађу на лицу великих догађаја; послѣје се формирају партизански или националистички редови, као и у другим крајевима наше земље. Школовани или полушколовани људи предводе те масе у име својих идеологија. Комунистичке идеје су у Црну Гору дошле доста давно, још одмах иза првог свјетског рата. Донијели су их др Вукашин Марковић из Русије, као један од учесника и поборника октобарске револуције, правник Јован Томашевић из Француске, који је уједно и званични оснивач Комунистичке партије за Црну Гору, затим учитељ Никола Ковачевић, који је доста путовао по свијету и др. Али Београдски универзитет постао је између два рата прави расадник напредних идеја и практичне револуционарне пропаганде, гдје је студирала маса црногорских студената. Они су били у том масовном-интелектуалном, револуционарном покрету сразмјерно у највећем броју, били су прогањани, чак убијани и протјеривани у свој сиромашни и заборављени крај. Економска и социјална угроженост и непризнавање вјеков-

ног бића Црне Горе покренула је те младе интелектуалце да помогну и уздигну своју средину и да јој се убрзо ставе на чело. Кад је избио рат, ти студенти су одиграли лавовску улогу у организовању народа у борби против фашизма и страног завојевача, под руководством Комунистичке партије. Више компонента било је ту зашто се народ масовно везао за ове младе, борбене интелектуалце што су га најчешће предводили, жртвујући и своје животе. Није ни она дуга историјска традиција борбе против Турака остала без утицаја. Ја се сјећам једног нашег комунистичког писца и идеолога који је говорио да ће се код нас извршити револуција путем хајдучије, традиционалним путем, вјероватно у ратним условима. Тако се и догодило. То што је та револуција посједовала нови социјални садржај дјело је предратног напредног покрета, чији су свакодневни активисти најчешће били ђаци и студенти, повезани са радницима и сељацима као организатори народа још у мањем броју. Та напредна интелигенција у Црној Гори најчешће је била сељачког поријекла, а борци које је предводила сиромашни сељаци, тако да се може рећи да је та борба у нашим брдима имала сељачки карактер, а пролетерски по духу и идеологији. То је наш специфичум који треба разрадити и научно освијетлити.

Милија Станишић

Црногорска интелигенција је читаво вријеме свог постојања имала истакнуту улогу. То је у првом реду била последица друштвено-економске неразвијености и заосталости црногорског друштва. (Уколико је друштво заосталије улога интелигенције је већа.)

Премда је била међу најзаосталијим дјеловима земље, Црна Гора је имала релативно најбројнију интелигенцију у Југославији. Било је више разлога за појаву овог чудноватог феномена, али је економски био најзначајнији. Црногорски народ, самосвјестан и историјски искусан и видовит, схватио је да му је школовање дјеце најизгледнији пут за излазак из сиромаштва и биједе.

Свака научна обрада интелигенције мора прије свега да полази од историјског и културног тла које ју је породило. Дух је од вајкада на црногорским просторима давао смисао живљења његовом народу, предводећи га у борби за визионарске циљеве и подстичући његов историјски елан и узлет. Црногорско национално биће је посебно. Стога су посебне и особене и карактеристике црногорских интелектуалаца: њихово културно наслеђе, интелектуална и психичка својства и њихове етичке вриједности. Обрадом, пак, интелигенције само у периоду 1918—1941. г. искрсава опасност да се ова питања заобију. Да

се то не би догодило, аутор ће у Уводу студије морати овоме да поклони што више пажње.

Коначни резултати ове студије биће највише условљени мјером у којој ће се у њеној изради примјенити научни метод. При томе је понајважније да се проблеми интелигенције изучавају и обрађују у нераскидивој вези са главним друштвено-економским и класно-политичким збивањима у Црној Гори.

Друштвени процеси у Црној Гори 1918—1941. били су веома сложени и противрјечни. Она је жртвовала своју државност очекујући да ће у новој држави много успјешније рјешавати своје животне проблеме. Међутим, њен међуратни развој је показао сву нереалност ових нада, јер је црногорско друштво западало у све дубљу економску, социјалну и националну кризу. Интелигенција је узимала видног учешћа у рјешавању свих економских и друштвено-политичких питања. Да би се разјаснила тадашња њена улога, анализе друштвених проблема морају бити дубоке и објективне. Прворазредна је обавеза аутора ове студије да истинито прикаже удио и улогу свих дјелова црногорске интелигенције који су се у међуратном периоду кретали линијом друштвеног прогреса.

Ступањем у југословенску државу, Црна Гора је закорачила у ново историјско доба — у епоху класне борбе и припреме социјалистичке револуције. Тада је у редовима црногорске интелигенције наступио радикални расцјеп: њен тадашњи највећи дио прихватио је грађанску идеологију (односно, остао јој је вјеран), а најборбенији њен дио определио се за комунистичке идеје. Између њих ће се за све међуратно вријеме водити жестока идејна и политичка борба.

Млади интелектуалци били су главни оснивачи и организатори комунистичког покрета у Црној Гори. Они су црногорском народу понудили социјалистичку алтернативу као излаз из његовог вјековног сиромаштва и биједе. Они су на идејно-политичком и на културном пољу повели борбу да што више интелектуалаца одвоје од буржоазије, оријентишући се у првом реду на освајање младе (нове) интелигенције.

Интелектуалци су одиграли битну улогу и у вријеме ренесансе комунистичког покрета у Црној Гори, тридесетих година. Они су: 1) извршили смјелу анализу и критику дотадашњег дјеловања црногорског комунистичког покрета; 2) разбили оквире дотадашњег секташког дјеловања комуниста и изашли на шире друштвене просторе; 3) тјешње и успјешније повезивали борбу за социјално и национално ослобођење; 4) организовали снажан студентски и средњошколски покрет. Ови крупни успјеси су допринијели да видно порасте повјерење радничке класе и сељаштва у интелигенцију.

Ако у цјелини проматрамо интелигенцију у црногорском радничком покрету, видјећемо да је она за све вријеме била његов органски дио. У њеним редовима није било елитизма — као

у другим крајевима земље — што је у првом реду било условљено њеним социјалним поријеклом: потицала је већином са села и из ситнослужбеничких породица и била је присно везана са радним масама. У редовима тзв. лијеве интелигенције скоро да није било оних који су се за револуционарни покрет везали само на теоријском плану. Листом су то били борци — активисти. У Црној Гори није било ни сукоба између КПЈ и интелигенције, што је на једној страни била последица исправног става комунистичког црногорског вођства према интелигенцији, а на другој страни томе су доприносили социјално поријекло и особености интелектуалаца.

Улога интелигенције у револуционарном покрету Црне Горе била је заиста веома значајна. Али, аутор студије мора строго водити рачуна да ту улогу не прецијени, односно да је не истргне из стварних друштвених токова и идејно-политичке борбе којом је руководила авангарда радничке класе.

Ова студија треба да нам пружи и што вјернију слику професионалне структуре интелигенције. Аутор ће у томе наићи на крупне тешкоће, јер не постоји довољан број изворних података. Према подацима које сам прикупљао, приближно глобална слика професионалне структуре интелигенције у Црној Гори крајем тридесетих година изгледала је овако:

- сви су били Црногорци: судије и адвокати, учитељи, свештеници, књижевници и новинари, и пензионисани официри;
- мјешовитог састава биле су струке: професори, управни службеници и активни официри.

У обради студије не може се заобићи ни улога и активност цркве у црногорском друштву. Само да подсјетим на овај индикативан податак: 26 свештеника и око 30 богослова и теолога активно је учествовало у устанку 1941. године; Црна Гора има 7 свештеника носилаца „Партизанске споменице 1941“; деветорица их је стријељано до капитулације Италије.

Црква је била укоријењена у искуству црногорског народа и од давнина је активно учествовала у друштвеном животу. Мада је између два рата губила ранију специфичну улогу — уз већи степен институционализације цркве и политичке диференцијације свештеника — црква је била присутна у главним друштвеним збивањима. Знатан број свештеника био је политички напредно (демократски) оријентисан, што је нарочито дошло до изражаја у борби око Конкордата. КПЈ је сарађивала са напредним свештенством и успјешно је подрла у Цетињску богословију и на Теолошки факултет у Београду.

Милева Филиповић

Тема је толико интересантна и значајна да је то био главни разлог који ме определио да присуствујем расправи. Тиме је

потиснут важнији мотив: лични ангажман у разрјешавању попућених проблема, што наравно утиче на то да моје учешће данас буде маргиналног карактера и по значају и по досегу. Оно ће се односити само на један проблем у оквиру датих теоријско-хипотетичких премиса за истраживање проблема интелигенције између два рата у Црној Гори. Ради се о проблему појмовног одређења интелигенције.

Прво, једна примједба која не мора бити формалне природе: не даје се дефиниција интелигенције него интелектуалца, што није исто, поред осталог и зато што је интелигенција друштвени слој, а интелектуалац није, што ће рећи да интелигенција није прост збир појединачних припадника, тј. интелектуалаца, већ да има нов квалитет који се не може свести на сваког њеног члана.

На стр. 6 се даје та одредба интелектуалца, односно, како аутор каже, шире појмовно одређење појма интелигенције које гласи: „Интелектуалац се мора мјерити стварним способностима у акцији и сталном тежњом за духовним богаћењем“ У ствари, ова моја предходна примједба отпада уколико се оваква одредба схвати као једна степеница ка претварању теоријске у операциону дефиницију. Па и за тако схваћену одредбу може се примијетити да је она више по облику радна а по садржини теоријска, а два су јој главна параметра: способности (у акцији) и тежња (за духовним богаћењем).

Прије овог појмовног одређења аутор покушава да ријеша Грамшијеву апорију. „Сви су људи интелектуалци...“ (стр. 5), која почива на чињеници да је сваки људски рад истовремено и физичка и мисаона (интелектуална) дјелатност. Ова апорија и није стварна, већ формално-логичка, и не води ничему, јер дио објашњава цјелином, забашурује подјелу на умни и физички рад. У раду су иначе доста спретно спојена нека Грамшијева размишљања из есеја за историју интелектуалаца („Интелектуалци и организација културе“) са Марксовом концепцијом друштвених класа, при чему је истраживачки проблем утемељен у цјелину структуре друштва, тј. постојећих друштвених односа датог времена, и то је један од најважнијих вриједности овог пројекта. Мислим да би за ово истраживање било корисно и одређено разликовање чињенице (која је *имплиците* присутна у раду): да је интелигенција по класној одређености разнородна, и са тим у вези чини се да је прихватљиво разликовање које Пуланцас уводи у својој анализи класа савременог капитализма између класног одређења и класне позиције. Слојеви других класа или дјелови других класа могу у конкретним околностима заузимати пролетерске позиције, тј. позиције блиске позицијима радничке класе, што не значи да усљед тога ти слојеви постају дио радничке класе. Исто тако, слојеви интелигенције могу заузимати друге позиције (другог слоја на пр. бирократског, или класе), а да не губе објективно слојно одређење засновано на

вршењу интелектуалне функције (како каже Грамши). Другим ријечима, свођењем класног одређења на класну позицију напушта се објективно одређење друштвених класа, (тј., како Лењин каже, „мјестâ друштвених класа“), и замјењује „рационалном идеологијом друштвених покрета“ (Пуланцас: „Класе у савременом капитализму“, стр. 14). У пројекту истраживања је, додуше, проблем интелигенције смјештен у класни контекст, али јој је тај контекст спољашњи, а не унутрашњи, што би могло имати импликације на резултате истраживања.

Операционализација Грамшијевог концепта интелектуалца примијењена овдје показала се плодотворном, с једне стране. Теза да сваки члан партије, осим изузетака, у Црној Гори у поменутом периоду је интелектуалац, није само смјела, него може бити и плодносна, ако се не губи из вида: класна припадност чланова партије и њен утицај на ова два параметра из одредбе интелектуалца, као и на ублажавање оног што Лењин назива „индивидуализмом интелектуалаца“ — наводећи широко став Кауцког*, о чему је говорио друг Станишић. При томе такође треба водити рачуна о социјалном контексту на који се односи Грамшијев концепт интелигенције. Мислим да је управо демаркациона линија између свих грађанских теорија стратификације и марксистичке у томе да друштвени слојеви имају класну припадност и да се она не смије пренебрећи.

Ето, ја сам толико сматрала да сам обавезна, да као израз захвалности за позив, кажем нешто о једном из укупности проблема везаних за истраживање црногорске интелигенције између два рата.

Проф. др Слободан М. Благојевић

Интелигенција, као друштвени слој, са гледишта истраживања, представља предмет чији су појмовно-проблемски оквири такви да захтијевају досљедан и адекватан методолошки приступ и представља замашан теоријско-емпиријски план чија реализација тражи доста напора. Са гледишта историјског развоја црногорског друштва, односно појединих његових периода, као што је и период између два свјетска рата, назначени предмет истраживања поприма и специфична обиљежја као резултат специфичности тога друштва, односно појединих његових фаза. Све то треба узети у обзир приликом сачињавања пројекта научног истраживања.

Изучавање интелигенције једног конкретног друштва *in se ipso* значи улазак у сферу изучавања духовне производње тога друштва, чији је учесник и носилац интелигенције. Свако

* В. И. Лењин „Изабрана дела“ у 16 томова, Култура, Београд 1960, том 4, стр. 248, 249 и 250.

друштво, свака епоха, свака генерација има објективну потребу да се изрази у својим мислима, у својој науци и теорији, у својој култури, у својој духовној сфери. Интелигенција је онај социјални слој који ту потребу остварује. Изучавати је значи: доћи до спознаје каква је реална улога у томе друштву, а преко тога и уопште у људском друштву, човјекове мисли, свијести, знања, уопште духовне сфере. Друштвена наука марксистичке оријентације више пажње је поклањала изучавању „друштвене базе“, више економској и класној структури друштва, начину производње, а мање „надградњи друштва“, то јест свим облицима његове свијести и мисли. Избјегавајући све замке и ризике које собом носе и доносе ненаучни приступи изучавању улоге свијести у развоју људског друштва, од механичког и антрополошког материјализма до вулгарног материјализма и економизма, марксистичка наука, полазећи од емпирије и искуства, мора научном методологијом долазити до спознаје о стварној улози духовне сфере у развоју људског друштва, а та је улога не мала него, напротив, значајна и уочљива. У том контексту посматрано, истраживање интелигенције у Црној Гори, између два свјетска рата, има посебан значај и излази из оквира на који указује наведена тема.

Истраживање властитих законитости културних облика и њиховог значаја за развој, што и историјски материјализам признаје и претпоставља, мора се заснивати на савременом задатку марксизма. Улога марксизма данас јесте да утврђује савремено значење, савремени смисао Марксових погледа са гледишта постојеће праксе, искуства, емпирије. У Марковој мисли оно што је трајно јесте метод а не резултати до којих се помоћу тога метода дошло. Марксистичка наука је отворена за нова сазнања на бази нове праксе и искуства. Према томе, она није ни самодовољна ни samozадовољна. Зато, како смо већ констатовали, свака генерација, свака епоха, свако друштво мора изразити себе својим мислима. Спознаја није стварање, производње предмета, него његово откривање, односно откривање његовог квалитета и његове везе (научног појма и научног закона). У спознајном субјекту се преламају историјско искуство и резултати човјекове историјске праксе, па је на њему да их саопшти у складу са захтјевима науке, односно њене методологије.

Узимајући у обзир предње речено, учинили бисмо неколико начелних методолошких напомена, које би, чини нам се, могле бити од користи приликом конкретног и крајњег уобличавања научног пројекта о истраживању интелигенције у Црној Гори између два свјетска рата, као и приликом његове реализације. Старо хеуристичко-епистемолошко правило гласи: Утврђивање појма неке појаве (предмета истраживања) или његово одређивање, као и установљавање везе између ње и других појава, састоји се у томе да се одреди шта се показује као њен најближи

род (*genus proximum*), шта као њена нарочита врста (*differencia specifica*), у које спада дотична појава која се проучава. Значи, има нешто што је заједничко и сродно појави која се проучава, што је њен *genus proximum*, али има нешто што је њена посебност, њена *differencia specifica*. Конкретно то значи да се у истраживању интелигенције у Црној Гори између два свјетска рата, у њеној профилацији, мора методолошки ићи *per genus et differencia specifica*.

Полазећи од назначене методолошке оријентације показује се као потребно да се пође од тога шта је заједничко интелигенцији у Црној Гори с интелигенцијом уопште, као друштвеним слојем, слојем глобалног друштва, као и шта је заједничко с интелигенцијом других конкретних друштвених заједница. Може то да буде: социјални положај; њена улога, значај и функција; однос према друштвеним класама и друштвеним слојевима итд. Посебно може да буде на примјер: социјално поријекло (у Црној Гори претежно сељачко); њен став (понашање) у рату и револуцији; њена прогресивност итд.

Када се изучава интелигенција у Црној Гори, упутно је да се полази од специфичне друштвено-економске и политичко-правне структуре црногорског друштва, што је несумњиво утицало на њу и њену улогу. Племенско-братственичке везе, натурална привреда, позна државна — централна власт и обичајно црногорско право — и те како су утицали на социјалну физиономију и функцију интелигенције.

Руководећи се Марксовим методолошким упутством о потреби изучавања и сазнања појаве у њеном тоталитету, научни пројекат истраживања интелигенције у Црној Гори мора уважавати све аспекте, стране, видове, димензије постојања, испољавања и функционисања интелигенције у Црној Гори за наведени период, онако како су се оне у стварности одвијале.

Требало би, такође, у истраживању посебно обратити пажњу на онај дио интелигенције који је улазио у састав државних органа и органа политичких партија (странака) (као што су министри, савјетници, официри, чиновници, чланови извршних одбора странака итд.) и онај дио који се налази ван државно-политичког апарата (професори, адвокати, љекари, попови итд.). Овакав приступ омогућио би утврђивање каузалитета идејно-политичког опредјељења интелигенције с гледишта новог друштвено-политичког положаја, што је нарочито дошло до изражаја у НОБ-у и Револуцији.

Истраживање се ограничава на 1918 — 1941. години, али сматрамо да би га требало проширити на период до 1945. године. Разлог овоме налази се у чињеници да су ратови, устанци, револуције она згуснута друштвена стања у којима се на цјеловити и синтетичан начин показују претходна стремљења и оријентације и у њиховом пресеку као у огледалу препознају се ликови и понашања у њиховом тоталитету, пружајући тако шансу да се

сазнају и њихови прави коријени, узроци и услови. У том погледу није изузетак ни интелигенција у Црној Гори. Напротив, период 1941 — 1945. управо је сублимација претходних стања, положаја, догађаја, оријентација, па без његовог истраживања и изучавања тешко да би се могао оцијенити и схватити и претходни период, јер они представљају нераскидиву органску цјелину. У том погледу било би упутно изучити документе из времена НОБ-а, па видјети колико је у појединим јединицама било интелектуалаца, колико команданата, командира, комесара, и колика је њихова улога као интелектуалаца била. Исто то утврдити и за народноосободилачке одборе, одборе Народног фронта, АФЖ, партијских комитета, омладинских комитета итд.

Ето то су нека наша размишљања о предмету истраживања, уз напомену да је интелигенција важан друштвени слој. Друштво не може без интелигенције. Она је носилац монопола знања у друштву. Кроз историју играла је велику улогу. У Риму мишљење истакнутих правника појединаца било је обавезни извор права за судове (*ius respondendi*), а у феудалном праву мишљење више правника и цијеле правне науке (*communis opinio doctorum*). У Русији је у 18. вијеку уџбеник московског професора трговачког права прихваћен као трговачки законик. То су све историјски примјери значаја интелектуалаца за друштвени живот. Зато је истраживање интелигенције замашан теоријски, методолошки и емпиријски подухват. Увјерени смо да ће се он и остварити.